

Weiss János

A pszichológia helye (és helyváltozásai) a Frankfurti Iskola történetében

„A pszichoanalízis történetében mintegy huszonöt év óta megfigyelhető az a tendencia, hogy a tudattalan rejtett mechanizmusaival szemben felértékelődnek az olyan társadalmi és kulturális motívumok, amelyek a tudat számára tökéletesen hozzáférhetőek. A cél nem más, mint a *pszichoanalízis szociologizálása*.”¹ Adorno ezeket a sorokat 1952-ben vetette papírra: az elmúlt huszonöt év így az 1920-as évek végére utalhat. Ekkor alakult ki a pszichoanalízis szociologizálásának gondolata vagy programja. És ez a megjelölés jól vonatkoztatható még a Frankfurti Iskola induló programjára is.

A Frankfurti Iskola története azzal kezdődött, hogy 1930 októberében Max Horkheimer vette át az *Institut für Sozialforschung* vezetését, a kiinduló programját aztán az 1931 januárjában megtartott székfoglaló előadásában vázolta fel.² Az előadás ezzel a felütéssel kezdődik: „A társadalomfilozófia ugyan az általános filozófiai érdeklődés középpontjában áll, de mégis jobb helyzetben, mint a legtöbb jelenkori filozófiai diszciplína. [...] [Nem rendelkezik ugyanis egy] olyan tartalmi-fogalmi meghatározással, amely általános [érvényre] tarthatna igényt.”³ Vagyis: a társadalomfilozófia válságban van, s ebből (így gondolja Horkheimer) csak egy interdiszciplináris programmal lehet kitörni. Az alapvető kutatási irányt először csak tapogatózva fogalmazza meg: „Arra kell törekednünk – és nézetemmel bizonyára nem állok egyedül –, hogy aktuális filozófiai kérdésfeltevések bázisán olyan vizsgálódásokat szervezzünk, amelyeknek az elvégzéséhez filozófusok, szociológusok, nemzetgazdászok, történészek, pszichológusok [egyetlen] tartós munkaközösségben egyesülnek [egymással].”⁴ Az interdiszciplináris konstelláció körvonalai aztán pontosabbak lesznek: „Arról a kérdésről van szó, hogy milyen összefüggés van a társadalom gazdasági élete, az individuumok pszichés fejlődése és a szűkebb

¹ Theodor W. Adorno: Die revidierte Psychoanalyse. In: uő: *Gesammelte Schriften*, 8. kötet. Suhrkamp Verlag, 2003, 20. Kiemelés tőlem: W.J.

² Max Horkheimer: A társadalomfilozófia jelenlegi helyzete és egy Társadalomkutatási intézet feladatai. Ford. Weiss János. *Műhely*, 1992/1, 27-33.

³ I.m., 27.

⁴ I.m., 30.

értelemben vett kultúra területén lejátszódó átalakulások között. [...] E három folyamat kapcsolatának vizsgálatával a rendelkezésünkre álló módszerek és tudásunk állapotához igazodva fogalmazzuk újra [...] azt a régi kérdést, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a különös egzisztencia és az általános ész [...].”⁵ Ez az általános viszony azonban specifikálható: Horkheimer ez alatt a gazdasági viszonyok és az emberi psziché szembeállítását érti; miközben mindig is a gazdasági viszonyokat tekintette meghatározónak. Nem lehet nem észrevenni, hogy ebben egy hármass Marx-kritika rejlik: (1) meg kell nézni, hogy a kapitalizmus hogyan és mennyit változott Marx halála óta; (2) nem kielégítő, ahogy Marx az emberi személyről beszélt: a gazdaság szereplőit pusztán „karaktermaszkoknak” tekintette.⁶ (Miközben a gazdasági és a társadalmi karaktermaszk számára teljesen azonos volt.) (3) Horkheimer egyik legfontosabb gondolata az volt, hogy a két pólust nem lehet egyszerűen konfrontálni egymással; azt ő is elismeri, hogy a gazdaság a meghatározó, de nem lehet neki determinisztikus erőt tulajdonítani.⁷ Itt mindig bonyolult közvetítésekről van szó, amelyek a kultúrán keresztül zajlanak.

De mit is szeretnénk így csinálni? Egy társadalmi kordiagnózist kidolgozni. De mi legyen a vezéreszménk? Axel Honneth így írja le az *Institut* korai programját: „[Horkheimer szerint] egy történelemfilozófiai kordiagnózis kidolgozására törekedve, legalább a közgazdászoknak, a pszichoanalitikusoknak és a kultúrateoretikusoknak együtt kell dolgozniuk ahhoz, hogy magyarázatot kaphassunk a kapitalista társadalmak váratlanul megnövekedett *integrációs képességére*.”⁸ Honneth szavai már jelzik, hogy a kordiagnózis alapvető célja az „integráció” létrejöttének magyarázata volt. De mit jelenthetett ez az *integráció*? Tudjuk, hogy ez az adornói szociológia egyik centrális fogalma; a későkapitalista társadalom egyik meghatározó vonása. (Így következik be a pszichológia szociologizálása, mert a tágabb értelemben vett integráció leírásának részévé lesz.) Adorno szavára teszi, hogy az *integráció* és a *differenciálódás* többé nem „ikrek”: a társadalmi differenciálódás veszélybe került. Ebben áll a modern társadalom válsága; és ennek leírására szolgál a pszichológiát magába „integráló” szociológia.

I.

Erich Fromm Heidelbergben pszichológiai, filozófiai és történelmi előadásokat hallgat. (Többek között Karl Jaspersnél és Heinrich Rickertnél.) A legfontosabb tanára azonban Alfred Weber volt, akinél 1922-ben doktorált is, *A zsidó törvény. Adalékok a*

⁵ I.m., 31.

⁶ A kifejezés kétszer fordul elő *A tőkében*: Az *első*: „A tőkés gazdasági jellemálarca [*ökonomische Charaktermaske*] csak azért tapad egy emberhez, mert pénze folytonosan mint tőke funkcionál.” A *második*: „A tőkés termelés gyakorlati szereplői [...] nem tudják gondolatban elválasztani a termelési eszközt a manapság rátapadó antagonisztikus társadalmi jellemálarctól [*gesellschaftliche Charaktermaske*].” Karl Marx: *A tőke*, 1. kötet (1867). Budapest: Kossuth, 1979, 528. és 569. (A „Charaktermaske” fordítására nem a legjobb a szó szerinti „jellemálarca” kifejezés; mert a „karakter” szóra a későbbiekben nagyon is szükségünk lesz.)

⁷ „Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalán.” Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához* (1859). In: *MEM*, 13. kötet. Kossuth, 1965, 6. – Ha Marx számolt volna az emberi személyiséggel, azt is biztosan itt tüntette volna fel.

⁸ Axel Honneth: [Szerkesztői előszó], in: *WestEnd*, 2004/1, 3. Kiemelés tőlem: W.J.

diaszpóra-zsidóság történetéhez című értekezéssel.⁹ Már ebben az értekezésben megjelenik Fromm későbbi fontos kategóriája: a *társadalmi karakter*. Mindenesetre a disszertáció (témája) azt mutatja, hogy Fromm a talmudista tanulmányait megpróbálta összekapcsolni az egyetemen hallgatott kurzusokkal. (Hogy ez mennyire sikerült, azt csak részletes elemzésekkel lehetne eldönteni.)

Fromm gondolkodásában fontos fordulatot hozott, hogy két évvel a disszertáció megvédése után Heidelbergben megismerkedett Frieda Reichmannal, aki akkoriban nyitott egy pszichoanalitikus szanatóriumot. „Frieda Reichmann a húszas évek elején Johannes Heinrich Schultz asszisztense volt, akit az autogén tréning megalapítójaként tisztelünk.”¹⁰ Fromm a disszertáció megvédése után maga is pszichoanalitikai tanulmányokba kezdett: méghozzá Wilhelm Wittenbergnél, aki mára már teljesen feledésbe merült. „Fromm számára az akkoriban a tudományos körökben még ezoterikusnak számító pszichoanalízis nem csak egy csábító megismerési lehetőség volt”,¹¹ hanem a saját személyes problémáit is megpróbálta így kezelni. Az egyik kései interjújában mesélte: „A pszichológiához azért jutottam el, mert akkoriban egyre neurotikusabb lettem. És hogy nem örültem meg teljesen a túlzottan aggodalmaskodó szüleim mellett, azt csak Istennek köszönhetem, vagy azoknak a benyomásoknak, amelyek erős pozitív hatást gyakoroltak rám. De mindenesetre nagyon neurotikus gyermek és fiatalember voltam, hallatlanul sok konfliktussal. Így jutottam el a pszichoanalízishez. A saját problémáim vezettek el hozzá.”¹²

Mindenesetre Heidelbergben a húszas évek közepe táján Fromm gondolkodásában nagy fordulat játszódott le: „Az 1926-os év áttörés volt az önálló produktív igazságkeresés felé.”¹³ Ennél nemcsak részletesebbek, de jóval pontosabbak is Rainer Funk sorai: „Frommal Heidelbergben valójában ez történt: a fejlődése eltávolodott a megélt konzervatív zsidóságtól, és egy nem teisztikus humanizmus felé közeledett, eltávolodott a zsidó lélektantól, és közeledett a pszichoanalitikus lélektanhoz, eltávolodott a Szabad Zsidó Tanház vezéreszméjétől, és közeledett a felvilágosodásnak elkötelezett racionalitáshoz és emocionalitáshoz. De mindezt csak egy speciális zsidó tradícióban való benne-gyökerezés háttéréből kiindulva lehet értelmezni.”¹⁴ Fromm a teisztikus humanizmuson és a felvilágosodás értékein keresztül szinte automatikusan jutott el a marxizmushoz.

1929-ben (Frieda Reichmann és Karl Landauer mellett) Erich Fromm is részt vett a frankfurti Psychoanalytisches Institut megalapításában, 1930-ban pedig az *Institut*

⁹ „Max Weberrel ellentétben – akinek a műve mind a mai napig nagy hatással bír [...] – az akkoriban éppolyan híres öccse, ma szinte teljesen feledésbe merült. Mindkettőjükre alapvető hatást gyakorolt a német nemzetgazdaságtan történeti iskolája, és a kultúraszociológia volt a fő kutatási területük. Mint meggyőződött liberálisok mindketten a császári birodalom parlamentarizálása mellett szálltak síkra. Max Weber már 1920-ban meghalt, Alfred Weber pedig [...] 1933-ban önként lemondott a heidelbergi katedrájáról [...]” Jürgen Hardeck: *Erich Fromm. Leben und Werk*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005, 19-20.

¹⁰ Helmut Wehr: *Erich Fromm*. Panorama Verlag, 2005 14. (Fromm majd két év múlva feleségül is veszi Frieda Reichmannt.)

¹¹ Jürgen Hardeck: *Erich Fromm. Leben und Werk*, i.m., 24.

¹² Uo.

¹³ Helmut Wehr: *Erich Fromm*, i.m., 15.

¹⁴ Rainer Funk: *Die jüdischen Wurzeln des humanistischen Denkens von Erich Fromm*, kézirat, 1988. Idézi: Jürgen Hardeck: *Erich Fromm. Leben und Werk*, i.m. 24-25.

für Sozialforschung munkatársa is lett.¹⁵ A kérdés számára így evidens volt: hogyan lehet ezt a két megközelítést egymással kombinálni? „A pszichoanalízis módszere, megismerési célja és kutatási akcentusa a tárgyat tekintve – a lelki élet története – megfelel a marxi szemléletmód tárgyának, a társadalom történetének. A két tanításnak ez a belső rokonsága nem véletlen, hanem magától értetődő, mivel a lelki élet és a társadalmi élet dialektikus folyamatok, és a helyes megismerésük a természetük tudatos föltárásában áll.”¹⁶

II.

Erich Fromm koncepciójára épült az *Institut* első nagy és átfogó, a teljes munkát bemutatni kívánó kötete, az *Autorität und Familie*. (Már itt az „autoriter személyiség” létrejöttéről van szó, amelynek közvetlen kiváltója a későkapitalista családszerkezet átalakulása, ami viszont a maga részéről a Marx utáni kapitalizmus változásaiból adódik.) A kötet már az emigráció közben, Párizsban jelent meg, 1936-ban. Folytatás: Amerikába érkezve azonban a Horkheimer-kör szétesik, aminek elsősorban pénzügyi okai voltak. Mindenesetre kis késéssel megérkezik Adorno is, és Horkheimer néhány beszélgetés után úgy gondolja, hogy vele valósíthatná meg a nagy „dialektika-projektjét”. Ezután áttelepülnek Amerika nyugati partjára, és ott írják 1941 és 1944 között *A felvilágosodás dialektikája* című könyvet. Ebben közvetlenül már nincs szó a pszichológia szociologizálásáról; pontosabban a szociológia átalakult történelemfilozófiává, a pszichológia pedig vissza- vagy kiszorításra kerül.

A könyv előszavában olvashatjuk: „Ha észrevettük is régóta, hogy a modern tudományüzemben a nagy felfedezéseknek az elméleti műveltség növekvő széthullása az ára, mégis [...] [a kutatásunk] legalább tematikusan igyekezett tartani magát a hagyományos diszciplínákhoz, a *szociológiához*, a *pszichológiához* és az ismeretelmélethez.”¹⁷ Szigorúan tekintve a Frankfurti Iskola induló programjában ezek közül csak a *pszichológia* szerepelt. A műveltség szétesése eredetileg még nem volt nyomós ok a társadalomtudományos szaktudományok feladására. Mindenesetre ezt a problémát elsőként Carl Leonhard Reinhold fogalmazta meg (a 18. század végén).¹⁸ Koncepciójának pillérei a következők voltak: (a) a filozófiai aldiszciplínák létrejöttében döntő szerepe volt az empirikus szemlélet térhódításának; (b) mit tehetne mást ezután a nagybetűs filozófia, mint kompilálni?; (c) ezek a fejlemények Angliában már jóval előrehaladottabb állapotban vannak. Összességében ebben lehet rögzíteni a

¹⁵ A két intézet között számos átjárási pont volt: Horkheimer a Társadalomkutatási Intézet új, fiatal igazgatója a Pszichoanalitikus Intézet kuratóriumának is tagja volt. Ugyanakkor a Társadalomkutatási Intézet épülete adott helyet a pszichoanalitikusoknak is. A leglényegesebb metszéspont azonban kétségtelenül a fiatal Fromm volt.

¹⁶ Siegfried Bernfeld: Sozialismus und Psychoanalyse, in: Wilhelm Reich – Erich Fromm – Siegfried Bernfeld: *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse*. Underground Press 1980, 102.

¹⁷ Max Horkheimer – Theodor W. Adorno: *A felvilágosodás dialektikája*. Ford. Bayer József. Gondolat – Atlantisz – Medvetánc, 1990, 11.

¹⁸ „A filozófiai világot az újabb empirikusokon keresztül kompilátorok népesítették be; miközben a wolfi iskolán keresztül formálódtak a *pszichológia* és az *esztétika* megalapítói; habár azt el kell ismernünk, hogy ezen a téren az angolok sikerült kísérletei a mi szerzőinket alaposságban és teljességben messze felülmúlják.” Carl Leonhard Reinhold: *Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1963, 4.

filozófia válságát; és Reinhold az így létrejövő filozófiai differenciáltságot, és az ebből adódó kompilálást populárfilozófiának is nevezte.¹⁹ A külsődleges kompilálást Adornóék is észreveszik, és akkor nem marad más, mint a tudományok „növekvő széthullásának” tematizálása.

Ettől lényegesen eltér az a pszichológia-kép, amely a „Schema der Massenkultur” című szövegben rajzolódik, ki; ezt egyedül Adorno írta, és bizonyos kiadásokban a könyv függelékként szokás közölni.²⁰ Ebben egy ambivalens képet kapunk. – *Egyrészt:* „A [...] tömegkultúra szorgalmasan termeli ki azokat az archetípusokat, amelyek túlélésében a *fasiszta pszichológia* a modern hatalmi viszonyok rögzítésének legbiztosabb eszközét látja. Az őskori szimbólumokat a futószalag mellett állítják elő.”²¹ Mindenekelőtt a „fasiszta pszichológia” kifejezésen lepődhetünk meg, Adorno többször nem is írta le. És itt nem a fasizmusról *szóló* pszichológiai elméletéről van szó, hanem a fasizmuson *belül* művelt pszichológiáról. Ide juthatott a pszichológia mert eleve benne van a tömegkultúra egyik meghatározó vonása: az „affirmáció”. – *Másrészt:* „A kultúra reklámjellege megfosztja a kultúrát a gyakorlati élettől való különbözőségétől. Az esztétikai látszat ragyogássá válik [...]. Az önállóságnak az a mozzanata, amelyet a filozófia az esztétikai látszatban megragad, veszendőbe megy. Így mindenütt elmosódik a határ az empirikus valósággal szemben.”²² A pszichológia pedig belesimul ebbe az összefolyt világba. „Az igazságot nem kizárólag a termelési viszonyok ábrázolásában kell keresnünk: ez valószínűleg lehetetlenség is. A tömegkultúra azzal az igénnyel lép fel, hogy közel áll a valósághoz, csak hogy azonnal el is torzítsa azt. Ez áterelődik a konzum-szféra konfliktusaira, amelynek ma minden pszichológia alá van vetve. A konfliktus, ha egyszer a feleslegesben lokalizálódik, maga is luxusnak tűnik: a divatos boldogtalanság a saját vigasza.”²³ Miközben a tömegkultúra egyik legfontosabb vonása eredetileg a konfliktusok kiküszöbölése volt. A pszichológia így már nem csak integráns része a tömegkultúrának, hanem ugyanakkor *opponálja* is azt.

III.

Ha lokalizálnunk kellene egy fordulatot a pszichológiához való viszonyban, akkor azt valószínűleg a *Minima Moralia* „Ich ist Es” című aforizmájához köthetnénk (ez 1944-ben született). De előtte nézzük a könyv előszavának következő passzusát (1951-ből): „Amit a filozófusok egykor *életnek* neveztek, az előbb a magánélet, majd a pusztá fogyasztás szférájává alakult át. [...] Aki meg akarja tudni az igazságot a közvetlen

¹⁹ Nem tudjuk pontosan, mi volt Reinhold közvetlen motivációja: lehet, hogy hallott arról, hogy a münsteri filozófus, Ferdinand Überwasser 1783-ban elfoglalt egy professzúrát, melynek neve „Empirikus pszichológia és logika” volt. Még ebben az évben jelentetett meg egy könyvet, *Anweisungen zum regelmäßigen Studium der empirischen Psychologie für die Candidaten der Philosophie zu Münster* címmel.

²⁰ Érthető okoknál fogva benne van az Adorno-összkiadásban, de nincs benne a Horkheimer-összkiadásban, és a magyar kiadásban sem szerepel.

²¹ Max Horkheimer – Theodor W. Adorno: Schema der Massenkultur. In: *Gesammelte Schriften*, 3. kötet. Suhrkamp Verlag, 2003, 332.

²² I.m., 299.

²³ I.m., 305.

életről, annak az élet elidegenedett alakját kell megvizsgálnia, azokat az objektív erőket, amelyek az individuális egzisztenciát a legrejtettebb szintig meghatározzák.”²⁴ Kicsit ki is élezhetjük: az *életfilozófia* kora lejárt, az élet közvetlenül nem tanulmányozható, csak az elidegenedett formáin keresztül. Ilyen körülmények között merül fel a kérdés: mivel foglalkozzon a pszichológia? És most nézzük a fent említett aforizmát: „A pszichológia fejlődését az antikvitásban és a reneszánsz óta a polgári egyén felemelkedésével szokás összekapcsolni.”²⁵ Társadalomelméleti szempontból a pszichológia feltétele, hogy legyen *mit* tanulmányoznia, ezt nevezi Adorno „*bürgerliches Individuum*”-nak. De ezt éppen hogy kimondtuk, máris jön a kétely. „Ezen túlmenően azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a szembenálló mozzanatot sem, amivel a pszichológia osztozik a polgári osztállyal, és ami ma a kizárólagosságig fokozódott: éppen annak az individuumnak az elnyomásáról és felbomlásáról van szó, akinek a szolgálatában a megismerésnek a szubjektumhoz való visszavezetése állt.”²⁶ Ugyanúgy, mint *A felvilágosodás dialektikájának* felütésében,²⁷ megállapítunk valamit, ami rögtön a maga ellenkezőjébe fordul át: létrejött a polgári individuum, amely aztán gyorsan fel is bomlott. És a pszichológia követi ezt az utat. „Az én, amely a pszichológia vezérlőeszméje és a priori tárgya, az ő pillantása alatt már mindig is nemlétezővé vált. A pszichológia arra támaszkodhatott, hogy a szubjektum a cseretársadalomban tulajdonképpen nem is szubjektum, hanem igazából ennek a társadalomnak az objektuma. S ez nyújthatta a pszichológiának a fegyvereket ahhoz is, hogy ezt a szubjektumot [...] alul tartsa.”²⁸ És ezzel eljutottunk oda, hogy a szubjektum felbomlik, és beleolvad a polgári társadalomba: „Az ember feldarabolása a képességeire, a munkamegosztás projekciója az állítólagos szubjektumaira; s ez elválaszthatatlan attól az érdektől, hogy a szubjektumokat a nagyobb haszon érdekében bevessék, esetleg manipulálják. A pszichotechnika így nem pusztán a pszichológiának egy elkorcsosult változata, hanem immanens módon benne van annak princípiumában.”²⁹

Alig egy kicsit később (1952-ben) született a „Die revidierte Psychoanalyse” című tanulmány, amely eredetileg még angolul íródott. (És most nem is egy általános rekonstrukcióra akarok kísérletet tenni, hanem csak a pszichológia helyének meghatározására.) „A pszichológia, mint a munkamegosztáson alapuló tudomány egy szektora, igazából nem képes megragadni a társadalmi és gazdasági problémák egészét.”³⁰ Vagyis: a munkamegosztásba betagolódott tudomány (önmagában) nem képes megragadni a társadalmi-gazdasági viszonyok egészét. Ha erre mégis kísérletet tesz, akkor abból egy redukcionista megközelítés adódik. Az a pszichológia „szűklátókörűségének” tekinthető, ha például valaki egy költői teljesítményt az alkotó valamilyen neurózisára próbál visszavezetni. Ezzel szemben inkább reflexióra kell

²⁴ Theodor W. Adorno: *Minima Moralia*. In: uő: *Gesammelte Schriften*, 4. kötet. Suhrkamp Verlag, 2003, 13.

²⁵ I.m., 39. aforizma, 71.

²⁶ Uo.

²⁷ „Seit je hat Aufklärung im umfassendsten Sinn fortschreitenden Denkens das Ziel verfolgt, von den Menschen die Furcht zu nehmen und sie als Herren einzusetzen. Aber die vollends aufgeklärte Erde strahlt im Zeichen triumphalen Unheils.” Max Horkheimer – Theodor W. Adorno: *Dialektik der Aufklärung*, in: Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften*, 3. kötet, i.m., 19.

²⁸ Theodor W. Adorno: *Minima Moralia*, i.m., 71.

²⁹ Uo.

³⁰ Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften*, 8. kötet, i.m., 21.

törekednie: a pszichoanalízisnek mindenekelőtt tisztáznia kell a „társadalomelmélethez való viszonyának módszertani problémáit”.³¹ Ennek fölvetése a neofreudiánus vagy a „revizionista iskola” nagy érdeme. Adorno most ehhez az iskolához kapcsolódik, és általában beszél az „iskoláról”. „Az ösztöndinamika helyébe, amelynek végső eredménye a karakter volt, a revizionisták a miliő fogalmát állítják. »Az egész súly a karakterképző életfeltételeken nyugszik, és nekünk az a feladatunk, hogy felkutassuk a neurotikus konfliktusok kialakulásáért felelős faktorokat.«”³² És ezzel máris eljutottunk a pszichológia vagy a pszichoanalízis szociologizálásának programjához.

Az azonban feltűnik, hogy e projekt leírásakor Adorno kényszerül Erich Fromm nevének kiejtésére. Pedig Fromm maga volt az, aki végrehajtotta a freudi libidóelmélettől a társadalmi karakter elméletéhez való átmenetet. Rainer Funk írta: „Ezt a következményekkel terhes új kiindulópontot Fromm azért alkotta meg, mert a társadalmi-gazdasági viszonyoknak tulajdonította az elsődlegesen formáló faktor szerepét a libidinális törekvésekkel szemben.”³³ Ezt a váltást Funk egy hosszabb idézettel szemlélteti az 1941-es *Menekülés a szabadság elől* című kötetből:

„Freud az embert alapvetően egységnek tekinti, egy önmagában zárt rendszernek, a természet által nyújtott, fiziológiailag feltételezett ösztönökkel. És Freud úgy interpretálja az ember karakterének fejlődését, mint ezeknek az ösztönöknek a kielégítésére vagy megtagadására vonatkozó reakciókat. Ezzel szemben a személyiség döntő megkülönböztető vonása abban áll, hogy az ő esetében a világhoz, a más emberekhez, a természethez és az önmagához fűződő viszony áll előtérben. Az én perspektívámban az ember elsődlegesen társadalmi lény, és nem – mint ahogy Freud feltételezi – egy önmagának elegendő lény, amely csak másodlagosan szorul rá másokra, ahhoz, hogy a maga ösztönszerű szükségleteit kielégítse.”³⁴

Max Horkheimer 1954-ben Frankfurtban a *Wirtschaftspolitische Gesellschaft* meghívására tartott egy fontos előadást, „Zur Psychologie des Totalitären” címmel. A kiindulópont egy megfigyelés: az ötvenes évek közepe táján már van televízió, s az emberek már nem törzsasztalok körül ülnek és beszélgetnek egymással, hanem a szemük már a tévére szegeződik. „És ma az emberek leülnek, és nézik a tévékészüléket, tulajdonképpen már egyetlen embernek sincs kedve beszélgetni, mert a társadalom egésze egy végtelenül fenyegető aspektust vett fel.”³⁵ Ehhez két megjegyzést kell fűznünk: (1) Horkheimer azt feltételezi, hogy az emberek közösen nézik a tévét, ami azt is jelenti, hogy a tévé még nem volt igazán elterjedt. Mindenesetre az fontos, hogy (Horkheimernél itt) az autoriter vonások nem a tévéből indulnak ki. (2) A „fenyegető társadalom” pedig a hidegháború hatására alakult ki, a katonai tömbök közötti feszültségek a társadalomba is beszivárogtak. És ez a szorongatott helyzet az, amely az emberektől elvette az affektusok kifejezésének

³¹ I.m., 26. A belső idézetek Karen Horney *Neue Wege in der Psychoanalyse* című könyvéből származnak (Stuttgart 1951, 9. (Eredeti kiadása: *New Ways in Psychoanalysis*. New York: Norton, 1939.)

³² I.m., 20.

³³ Rainer Funk: *Mut zum Menschen Erich Fromms Denken und Werk, seine humanistische Religion und Ethik*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1978, 32.

³⁴ Erich Fromm: *Escape from Freedom*. [Menekülés a szabadság elől.] [Farrar & Rinehart](#), 1941, 209.

³⁵ Max Horkheimer: *Zur Psychologie des Totalitären*. In: uő: *Gesammelte Schriften*, 8. kötet. S. Fischer Verlag, 1985, 80.

képességét. „A totalitáriánus típus az az ember, aki a maga érzelmeit, a maga bensőjét nem tanulta meg kifejezni, az az ember, aki nem tudja, és akinek nem is szabad magát kifejeznie, akinek folyamatosan meg kell tagadnia magától, hogy társadalmilag elfogadható módon elengedje magát.”³⁶ Nem nehéz észrevenni, hogy itt és most a „totalitáriánus típus” az „autoriter személyiség” újrafogalmazása.

És már itt sem lehet ráismerni a frommi koncepcióra: Horkheimer az ötvenes évekre szabottan újraalkotja az „autoriter személyiség” fogalmát, de ennek még a nevét is megváltoztatja. A totalitáriánus típus most már nem a családszerkezet átalakulásának következtében, hanem a „kifejezési képesség” elvesztése miatt jött létre. A genezis átalakulása ellenére Horkheimer szeretné megtartani az „autoriter személyiség” legalapvetőbb tulajdonságait: az ilyen ember (a) nem tudja elviselni az eltéréseket és a különbségeket; (b) sztereotípiákban gondolkodik; (c) szeret hierarchikus fogalmakat használni, azt mondja, hogy „azok ott fent”, és mi „itt lent”.³⁷ – Az ötvenes évek első felében mind Adorno, mind Horkheimer a frommi teljesítmény visszaszorítására vagy elfojtására törekedett. És ezért a pszichológia szociologizálása is *új és aktuális* kihívás lesz.

IV.

Alig néhány évvel később fellépett egy fiatal pszichoanalitikus, Alexander Mitscherlich, aki ekkor Heidelbergben élt, és aki új szelet hozott az egész történetbe. Az igazi pályája talán akkor kezdődött, amikor az ötvenes évek közepe táján kapcsolatba lépett az *Institut für Sozialforschung*gal, annak érdekében, hogy szervezzenek egy nagyszabású konferenciát Freud századik születésnapjára. Erre 1956 nyarán Frankfurtban és Heidelbergben sor is került. A konferenciáról többen is katartikus élményként számoltak be. A rendezvény egyik meghatározó sztárvendége Herbert Marcuse volt, aki a háború után ekkor látogatott vissza először Európába.³⁸ A megnyitó előadást a hesseni miniszterelnök, Georg August Zinn tartotta; arról beszélt, hogy a diktatúra elleni leghatékonyabb védekezés az lenne, ha a pszichoanalízis bekerülne a politikába, sikerülne áthatnia a politikát. És itt a fent röviden földíszett Horkheimer-előadásra támaszkodott. De akkor pontosítsunk is gyorsan: a politikának tudomást kell vennie a pszichológiailag motivált kordiagnózisról. Bár Horkheimer egyáltalán nem ebből, hanem a külső megfigyelő szemszögéből beszélt. Az előadása végén azonban megfogalmazott néhány javaslatot a „mit tegyünk?” kérdésre is; igaz, ez inkább társadalmi, mint politikai program volt. „Fel kell nevelnünk egy ifjúságot, amely érdeklődik a legégetőbb problémák iránt – nemcsak a politika iránt, hanem az iránt is, ami a politika mögött áll –, és aztán meg kell próbálnunk a totalitarizmusról szóló tudomány eredményeit továbbadni az ifjúságnak, az iskolának.”³⁹ Itt úgy néz ki,

³⁶ Uo.

³⁷ I.m., 81-82.

³⁸ A díszvendég Erik Erikson volt. Az előadók között szerepeltek az akkoriban ismert legjelentősebb pszichológusok (névsorban): Franz Alexander, Michael Balint, Gustav Bally, Ludwig Binswanger, Edoardo Krapf, Herbert Marcuse, René Spitz, Erwin Stengel, Frederick Wyatt und Hans Zulliger.

³⁹ Max Horkheimer: Zur Psychologie des Totalitären, i.m., 82.

hogyan a totalitarizmus kialakulását a pusztán neveléssel lehet megoldani, sőt csak így lehet megoldani. „Gondoskodnunk kell arról, hogy a totalitáriánus típus ne legyen jellemző a mi társadalmunkra.”⁴⁰ Ebből indult ki Adorno legfontosabb rádióelőadásainak és számos alkalmi írásának programja is, ezek kulcsszava általában a „*Mündigkeit*” (a *nagykorúság*) volt. Az ehhez való eljutás lenne az oktatás és a nevelés célja; s ehhez hozzátartozik a „kritika” is. „A kritika kéz a kézben jár a demokrácia előfeltételével, a nagykorúsággal. Az ember akkor nagykorú, ha a saját nevében tud beszélni, mert saját maga gondolkodott, és nem csak visszamond valamit; ha már nem gyámlik fölötté senki. S ez abban mutatkozik meg, hogy képes ellenállni minden előzetesen adott véleménynek, és ezzel együtt a reálisan létező intézményeknek és mindennemű adottságnak, ami a maga létezésével igazolja önmagát.”⁴¹

A fiatal Mitscherlich azonban nem ehhez a programhoz kapcsolódott. Számára sokkal fontosabb lehetett az *Institut für Sozialforschung* által 1956-ban kiadott *Soziologische Exkurse* című könyv. Ebben szerepel Adorno egyik alapvető tanulmánya a „társadalom” fogalmáról.

„Hogy mit jelent a társadalom – mint a szociológia tulajdonképpeni kutatási területe –, az első megközelítésben magától értetődőnek tűnik: az emberiség, a különböző nagyságú és különböző jelentőségű csoportokkal együtt, amelyekből összeáll. De azt is könnyű belátni, hogy a társadalom fogalma még nem esik közvetlenül egybe ezzel a szubsztrátummal. Azt, amit a tulajdonképpeni társadalmiként gondolunk el, könnyebben vonatkoztatjuk arra, ami a biológiai egyedek, az »emberek« összekapcsolásából adódik; arra, amin keresztül az életük reprodukálódik, a belső és a külső természetükön uralkodik, és arra, amiből az uralmi formák és a konfliktusok is következnek a saját életükben.”⁴²

Mitscherlich azt veszi észre, hogy ebben a társadalom-fogalomban van egy bizonyos feszültség, és minden szerveződési forma megléte ellenére is alapvető jelentősége van az egyes embereknek is. Így a feladat most már nem a pszichológia szociologizálása, hanem a szociológia alapfogalmán belül a pszichológia helyének megtalálása. Pszichológiai (vagy pszichoanalitikus) szempontból ez az a keret, amelyben meg lehet fogalmazni a társadalmi eredetű betegségek koncepcióját. (Magyarán Mitscherlich még medikalizálja is ezt a kapcsolatot.) „Az orvostudomány rákényszerült arra, hogy a maga megfigyelési terepét kiszélesítse, mert a jelentkező esetek nagyon világosan eltérnek a klasszikus betegségi formáktól. A rendelési időkben olyan szimptomákról hallunk, amelyek az ember működésének széles szegmensét fedik le: fáradtság, szédülés, emésztési zavarok, váratlan rosszullétek, izzadság-kitörések, álmatlanság stb.”⁴³ És máris itt vagyunk a társadalmi eredetű pszichés és nem-pszichés betegségek témájánál.

1957-ben vagyunk, két évvel később hozták létre Frankfurtban a Sigmund Freud Intézetet, három év múlva Alexander Mitscherlich lett az igazgatója. De még nyolc

⁴⁰ I.m., 83.

⁴¹ Theodor W. Adorno: Kritik. In: uő: *Gesammelte Schriften*, 10/2. kötet, 785.

⁴² Institut für Sozialforschung (szerk.): *Soziologische Exkurse*. Europäische Verlagsanstalt, 1956, 22.

⁴³ Lásd összeállításunk utolsó dolgozatát.

évet kellett várni arra, hogy visszajöjjön Frankfurba Jürgen Habermas – ekkor egy új korszak kezdődik, és új meghatározást kap a pszichológia és a szociológia (vagy a társadalomfilozófia) egymáshoz való viszonya is. De a mi történetünk itt és most csak eddig tartott.⁴⁴

⁴⁴ Az analitikus szociálpszichológiáról, illetve Fromm és a pszichoanalízis kapcsolatáról lásd még Erős Ferenc munkáit: *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest: Új Mandátum, 2001.; *Analitikus szociálpszichológia és empirikus társadalomkutatás*. Erich Fromm munkássága a harmincas években. *Világosság*, 1985, 27(12): 752-760. <https://eksearch.bibl.u-szeged.hu/Record/bibDOK00002873>; Vázlat az analitikus szociálpszichológiáról. *Replika*, 1995, 19-20: 81-90. <https://replika.hu/replika/19-06>; Erich Fromm életei. *Imágó Budapest*, 2016, 5(1): 113-121. https://imagobudapest.hu/wp-content/uploads/2016/11/Imago_Bp_2016-1-szam_pp113-121_Eros-Ferenc_Fromm-eletei.pdf.